

V. Raisz Rózsa

Illyés Gyula: Bartók

Kedves kollégámnak, Bíró Ferencnek, aki hallgató korában minden stilisztikai elemzése szövegéül Illyés-költeményt választott.

I. Illyés Gyula Naplójegyzetei Bartókról

Illyés Gyula 1961-es Naplójegyzeteiben (1901-1972. 41) vallja meg: „egy negatívum vezetett kezdetben hajdan Bartókhoz. Nem szerettem a cigányzenét.” Érdeklődését később fokozta, hogy az ő szülőföldjéről mintegy négyszáz dallamot jegyzett fel a zeneszerző népdalgyűjtései során, Illyés szerint éppen gyűjteményének legjobb darabjait (1989–1962–, 39–45, 221).

A költő azonban azt is tudta, hogy a népdalgyűjtés Bartók (és Kodály) számára nem pusztán zenei jelentőségű tett volt; a „magyarul zenélni” mellett „Kodály azt akarta (egyebek közt), hogy tudjon ez a nemzet és ez a nép világszinten dalolni. Bartók meg (egyebek közt ugyancsak), hogy tudatosítsuk, mit jelent világszinten magyarnak lenni.” (1992–1977–1978–118). Ezen túl olyan zenét teremtettek, amely modern („újkori”), melynek „hallgatásakor magamban is egy néppel ülök egy teremben. Egyedül sem vagyok egyedül. A húrok alatt egy ország a hangszekrény, s külön varázs, hogy rész vagyok ebben én is” (1992–1977–1978–116).

New Yorkban járva ellátogatott Bartók sírjához (a zeneszerző hamvai csak 1988-ban kerültek hazai földbe, a Farkasréti temetőbe; mivel a költő 1983-ban hunyt el, ezt már sajnos nem érthette meg). A New York-i temetőben olvasta a márványtáblát: Béla Bartók 1881 Nagy Szent Miklós 1945. „Ritkán éreztem olyan elevenen, mint ott, tízezer kilométerekre Magyarországtól, hogy az ő korunk alatt élek. Az ő szellemi fejedelemségük védelmében, dicsőségében. Sokat szenvedett kis nép fiaként is teljes egyenrangúságban bár a leghatalmasabb országok polgáraival” (1989–1961–1972–; 1967-ből való a jegyzet).

Egy későbbi (1981-ben írt), Fegyver és csoda című rövid költeményéből idézem:

„... elhagyván a partot
lépett s nem süllyedt a szennyek tengernyi sarába
a Krisztus-tiszta lábú Bartók”

Azaz a költő megértette (bár ő, miként Kodály is Magyarországon maradt

mindvégig), hogy Bartóknak el kellett hagynia a szennyes, véres Európát, hogy tiszta maradjon, a Cantata Profana szállóigévé vált szavai szerint „csak tiszta forrásból” kívánt méríteni. (A Cantata szövegét is Bartók írta egy román kolinda alapján.)

Bartókról több magyar költő is írt verset; ezek közül tudomásom szerint legkorábbi (1939-ben keletkezett) Kassák Lajos költeménye; Vas István Bartók-verse pedig az Élet és Irodalom 1973. évi január 5-ei számában jelent meg. Kassák Szénaboglya című könyve (Kassák 1988) az írónak 1955–1956-os naplója, mintegy az Egy ember élete köteteinek (nagy időkihagyással következő) folytatása. Az író életében csak részletek jelentek meg belőle az Alföld című folyóiratban. Kassák a Szénaboglyában közli Bartókról írott versét, s emellett sok hangversenyélményéről olvashatjuk reflexióit. Elsősorban a 20. századi zene érdekelte, Bartókon kívül például Sztravinszkijt hallgatta elismeréssel. Csaplár Ferenc (1993: 157) Kassák és Illyés kapcsolatáról így szól: „Kassák az Illyésről írottakat közvetlenül megelőzően a Bartók-évfordulóval [1955] kapcsolatos publikációkat értékelve egyetlen szóval sem említi Illyés Bartók-versét, pedig a vers megjelenése, majd a közlésére vállalkozó hetilap betiltása az egész ünnepség-sorozat alighanem legföltűnőbb, legtöbbet tárgyalt eseménye volt.” Csaplár szerint lehetséges, hogy Kassákot Illyés verse készítette arra, hogy saját Bartók-versének szövegét közölje az említett kötetben (Kassák 1981: 277–278). A 3. vonósnégyesről írva – jegyzi meg Csaplár (uo.) – Kassák lényegében rokon megállapításokat tesz, mint ami az Illyés-versben olvasható. Talán ezekre a sorokra gondol a szerző: „A rendtelenségnek ezzel a végletes rendjével, az emberi ész ilyen frenetikus felháborodásával, könyörtelen véleménynyilvánítással még sohasem találkoztam. Szenvedünk ettől a zenétől, gyötör és próbára tesz, de végül is megtisztulunk tőle” (Kassák 1988: 276).

Illyés Gyula Bartók című nagy verse kifejezi, hogy Bartók zenéje az ő számára nemcsak megrázó zenei élmény. Naplójegyzeteiben több helyen utal arra, hogy kortársainak egy része sem a Bartók-zenét, sem az ő versét nem értette meg (1990: 57). „A kortársak zöme Bartók zenéjét kakofóniának, hangzavarnak érezte. Ezt nemegyszer hallottam még én is. A Bartók-vers első szakasza tehát kifejez mégis valami helyzetet. Mellesleg az a vers csak szögtöréssel szól Bartókról; igazából a személyi kultusz idejéről beszél. Magukra is vették. A verset először közlő lap szerkesztője elveszítette állását” (1990: 97).

A költemény egésze, de kiemelve egy-egy sora is igazolja a költő vallomását, mely szerint a jelenéről, a jelenéhez írta:

te bennünket növesztel, azzal
hogy mint egyenlőkkel beszélsz velünk:
Ez – ez vigasztal!
Beh más beszéd ez!
Emberi, nem hamis!

A joggal erőt ad a legzordabbhoz is:
a kétségbeeséshez.

Magyarság-vers tehát ez is, mint Vörösmarty Liszt Ferenchez című költeménye. Illyés Bartók-versének a költő által idézőjelbe tett szava Vörösmarty 1841-ben írt ódájának kezdő szavára utal szép intertextualitással:

Szikár, szigorú zenész, hű magyar
(mint annyi társad közt – „hírhedett”)

Ez az utalás nagyon is jogos: Vörösmarty a világ hírhedett zenészét hívja a haza nevében; „zengj nekünk dal”, a nemzet érdekében:

Zengj nekünk hatalmas húrjaiddal
Hogy szívekbe menjen által a dal.
S a felébredt tiszta szenvedélyen
Nagy fiakban tettek érjenek
És a gyenge és erős serényen
Tenni, túrni egyesüljenek;
És a nemzet, mint egy férfi, álljon
Érc karokkal győzni a viszályon.

II. A Bartók című vers hangzásvilágáról

Illyés Gyula költeményének hangzásvilága több részletében hangutánzó jellegű; ezzel kapcsolatban többféle értelmezés lehetséges. Felmerülhet, hogy a bartóki zene erőteljességét kívánja saját nyelvi eszközeivel érzékeltetni, utalhat továbbá az előadóművész-zongorista Bartók szuggesztív hangszerjátékára. Zeneművész társai, tanítványai sokan nyilatkoztak Bartók zongorajátékáról: „mágikus billentéssel, transzcendentálisan bűvölte elő a zongorából” a hangokat, „Lelki szemeimmel magam előtt látom a vékony termetű, ősz mestert a zongoránál, látomásos pillantással szemében. Az allegro barbarót játssza, zongoraműveinek kulcsdarabját [...] Ez már nem is zongorázás volt, hanem a ZENE maga...” – írta róla Fried Géza zeneszerző-zongoraművész (Bónis 1981: 112). Bartók tanítványa, Hernádi Lajos zongoraművész hasonlóképpen emlékezett vissza: „Megpróbálok tárgyilagosan szólni róla, és kerülöm a nagy szavakat. Így sem találok más jelzőket, mint »lenyűgöző« és »döbbenetes«. A műsort megnyitó Liszt-mű első Desz-dúr akkordja, mintha négy harsona szólalt volna meg; utána a felfelé törő oktávbaszusok, mint megannyi pörölycsapás” (Bónis 1991: 139). „Puritán és démoni” – írta róla Székely Júlia, aki Bartóknak szintén tanítványa volt mint zongorista (Bónis 1981: 134).

Mégis a legfontosabb, hogy a költő szenvedélyét, indulatát fejezi ki az erőteljes, kemény hangzás, különösen a költemény első részében. Így az akusztikai

hatás erősíti a jelentést, a vers jelentésképző elemévé válik.

Simon István elemzése megállapítja (1967: 421), hogy „a majdnem száraz kijelentőmód, a meztelenre vetköztetett” azáltal olyan hatásos, hogy „zeneileg” is harmonizál vele a kifejezőmód, a telibetalált szóhasználat:

Azt! Földre hullt
pohár fölcattanó
szitok-szavát, fűrész foga közé szorult
reszelő sikongató
jaját tanulja hegedű
s éneklő gége –

Ez a hangszimbolika azonban a vers egészében megmutatkozik, megszólaltatva még inkább felerősíti a jelentést, a szó és a szöveg szintjén egyaránt. Ha viszont szemmel olvassuk, a látható nyelv érvényesül a „nyugtalanul s mégis harmonikusan csipkézett sorok” (Simon 1967: 423) látványa által, a szöveg részleteit és egészét nézve. A Bartók-zenéhez és a költő 1955-ös lelkiállapotához, felindultságához ez a felépítés illik.

A költemény azonban mégis tagolható tartalmilag, hangulatilag.

Első részében érvényesül legerőteljesebben a hangszimbolika: az *sz, z* hangok halmozását halljuk kifejezőnek az indulatosan tiltakozó *Hangzavart? – Azt! Ha nekik az, ami nekünk vigasz!* A két versszakot indító (megismétlődő) felkiáltó értelmű töredezett mondatokban, valamint a megszólításként értelmezhető *Szikár, szigorú zenész, hű magyar* sorban. S kemény hanghatás-hangutánzás (*fűrész foga közé szorult reszelő – Egymásra csikorított vasnak s kőnek szitok-változatai* stb.) után következik a nemcsak akusztikailag, hanem vizuálisan kiemelt, feltűnő két „sor” pozitív jelentésű-hangulatú.

kiált
harmóniát!

Ez óhajként áll itt, a hazugul szép ének helyett a harmónia, a rend, az igaz jöjjön, vagy „*belevész a világ*”.

A költemény második része a „*Bánatomat sérti, ki léha vigaszt húz fülembe*” sorral kezdődik feltevésem szerint. Ez a sor ódaszerű hangvétellel szól, az időmértékesen is ritmizálható mivoltával tűnik fel. Viszont a folytatásban *kuplé-dal*, a *verkli* idegen hangzása, hangkombinációja erősíti e szavak közönséges-negatív jelentését. Ezek kellemetlen hangélményét követi variált ismétléssel: *szigorú, szilaj*, „*agresszív*” *nagy zenész* megszólítás (értelmező?) a *te szólalj* felszólítás után, ismét az *sz, z* expresszív halmozásával.

S a vers figyelmeztető tételmondata, csúcspontja, jelmondata az aforizma értékű, akár szállóigévé válható, tipográfiai is kiemelt, a szöveg többi részétől

előtte-utána tipográfiaiailag is elhatárolt mondat:

Mert növeli, ki elfödi a bajt.

A szóval kimondhatatlant, amit csak *eljajongani*, *kinyeríteni* lehet, a képzőművészet, a zene tudja megjeleníteni. Illyés a fenti (kiemelt) szavakkal, melyek nemcsak hapax legomenonjai a költőnek (így, igekötős alakban újnak számítanak), hanem hangutánzó mivoltuk fokozza kifejezőerejüket. Az utolsó sor *kizenged* igealakja a hangutánzó szóhoz tett igekötővel szintén hapax legomenon.

Az indulat talán halkul-tompul; az utolsó versszak rímpárjai hangzás tekintetében nyugodtabbak, bár jelentésüket határozzák és tárgyaik szenvedélyessé alakítják:

káromlással imádkozó
oltárdöntéssel áldozó
sebezve gyógyulást hozó.

Az *andalítász*, *tapintasz*, *írt adsz* rímelő sorvégek a teljes sorokban szintén nem ilyen szinte idilli hangulatúak, mint ahogyha önmagukban vagy más kontextusban állnának:

Dolgozz, jó orvos, ki nem andalítász;
ki muzsikád ujjjaival
tapintva lelkünk, mind oda tapintasz,
ahol a baj
s beh különös, beh üdvös írt adsz
azzal, hogy a jaj
siralját, ami fakadna belőlünk,
de nem fakadhat, mi helyettünk
– kik szív-némaságra születtünk –
kizenged ideged húrjaival.

S ebben az utolsó versszakban a szavak részint összetételük által (*szív-némaság*), részint a szövegösszefüggésben magasztosulnak fel (*ideg*, *húr*). A zene kimondja az igazságot, amit a szó már nem tud kimondani. Féja Géza szerint egyedül ő, Illyés Gyula mégis „bírt Bartók zenéjéhez költői szöveget, lírai kíséretet teremteni” (Féja 2002: 361). Olyan stílusban, amely méltó Bartók személyének és zenéjének tiszta komolyságához.

Irodalom

Bónis Ferenc 1981. Így láttuk Bartókot. Zeneműkiadó. Budapest

Féja Géza 2002. Vallomás Illyés Gyuláról. In: In memoriam Illyés Gyula. Nem

- menekülhetsz. Nap Kiadó. Budapest
- Illyés Gyula 1987. Naplójegyzetek 1946–1960. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- Illyés Gyula 1989. Naplójegyzetek 1961–1972. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- Illyés Gyula 1990. Naplójegyzetek 1973–1974. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- Illyés Gyula 1992. Naplójegyzetek 1977–1978. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Kassák Lajos 1988. Szénaboglya. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- Simon István 1967. Illyés Gyula: Bartók. In: Miért szép? Gondolat Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 2004. Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Budapest
- Szathmári István (főszerk.) 2008. Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó. Budapest
- Tasi József (szerk.) 1993. „Költő, felelj!” Tanulmányok Illyés Gyuláról. Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest
- Tasnádi Gábor (szerk.) 2002. „Örök művek világa”. Tisztelgés Illyés Gyula születésének 100. ünnepére. HOGYF EDITIO. Budapest